

บทที่ 1 บทนำ

1.1 หลักการและเหตุผล

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ได้ดำเนินงานวิจัยด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ ภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน มาอย่างต่อเนื่อง โดยน้อมนำแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เกี่ยวกับธนาคารอาหารชุมชน (Food bank) มาเป็นแนวทางในการดำเนินงาน ซึ่งเปรียบารอบชุมชนเป็นเสมือน “ธนาคาร” หรือ “คลังอาหาร” ของชุมชน ที่มีพืชท้องถิ่นหลากหลายชนิดที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ ทั้งเป็นอาหาร สมุนไพร และยารักษาโรค สีย้อมธรรมชาติ ไม่ใช่สอย และแหล่งพลังงาน เป็นต้น ซึ่งชุมชนสามารถนำออกมาใช้ประโยชน์ในลักษณะการเบิกถอน รวมทั้งมีการนำไปปลูกเพื่อฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งอาหารในป่าธรรมชาติ เปรียบเสมือนการฝากในระบบธนาคาร การเก็บรักษา เกิดเป็นวงจรการจัดการ โดยมีการจัดการต่อวงจรการสร้างและสะสมอาหารในรูปแบบของการผลิต การฝาก การเก็บรักษา การเพิ่มทุน การนำดอกผลไปใช้อย่างมีระบบ โดยเป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Participatory action research) เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน และการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไปพร้อมกัน ซึ่งในระหว่างที่ผ่านมาได้มีการดำเนินงานร่วมกับชุมชน 57 พื้นที่ 85 ชุมชน 10 กลุ่มชาติพันธุ์ แบ่งการดำเนินงานวิจัยออกเป็น 3 ระยะ ได้แก่ ระยะที่ 1 (พ.ศ. 2550-2554) ดำเนินการร่วมกับชุมชนในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูง แบบโครงการหลวง เน้นการรวบรวมองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน รวมทั้งการฟื้นฟูฐานทรัพยากรพืชท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารและยาสมุนไพรของชุมชน ระยะที่ 2 (พ.ศ. 2555-2559) เริ่มมีการขยายผลการดำเนินงานในพื้นที่มูลนิธิโครงการหลวง เน้นการถ่ายทอดองค์ความรู้และส่งเสริมการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นสู่ชุมชน การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น การสร้างผู้รู้รุ่นใหม่ในการสืบทอดองค์ความรู้ รวมทั้งการศึกษาวิธีการเพาะปลูกพืชท้องถิ่นสำคัญ และ ระยะที่ 3 (พ.ศ. 2560-2564) เน้นการขยายผลหลักสูตรท้องถิ่นสู่ชุมชน/โรงเรียน การสนับสนุนการดำเนินงานเพื่อปกป้องคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน การพัฒนาต่อยอดพืชท้องถิ่นเพื่อสร้างรายได้ ลดการเก็บหาจากป่า และการพัฒนาระดับชุมชนให้เป็นตัวอย่างด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ ความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยผลการดำเนินงานในระยะที่ผ่านมาสรุปดังนี้

1) รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่น รวม 6,768 รายการ สามารถจัดจำแนกชนิดพืชตามหลักอนุกรมวิธานได้ 1,262 ชนิด และมีอีกหลายชนิดที่ยังไม่สามารถจำแนกได้ตามหลักอนุกรมวิธาน ในจำนวนนี้เป็นพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพในการพัฒนาต่อยอดเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม จำนวน 186 ชนิด

2) มีองค์ความรู้การเพาะขยายพันธุ์ การปลูก และการปฏิบัติรักษาพืชท้องถิ่น จำนวน 14 ชนิด และ สนับสนุนชุมชนในการเพาะขยายพันธุ์และปลูกพันธุ์พืชท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารและยาสมุนไพร รวม 950 ชนิด ใน 85 ชุมชน แบ่งเป็นปลูกเสริมในครัวเรือน 5,170 ครัวเรือน พื้นที่เกษตร 135 ไร่ และพื้นที่ป่า 2,188 ไร่

3) พัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ 2 หลักสูตร ในระดับชุมชนและโรงเรียน มีการพัฒนาแหล่งเรียนรู้และจัดแสดง

การใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในระดับชุมชนจำนวน 12 แห่ง และมีการถ่ายทอดองค์ความรู้และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ด้านการเพาะขยายพันธุ์และการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นให้กับชุมชน รวม 6,280 คน และเกิดการพัฒนารุ่นใหม่ จำนวน 229 คน

4) มีการพัฒนาฐานข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพบนพื้นที่สูง 1 ระบบ จัดทำสื่อเผยแพร่องค์ความรู้ 55 เรื่อง และมีทรัพย์สินทางปัญญาจากงานวิจัย จำนวน 5 รายการ

5) มีกลุ่มสมาชิกสร้างรายได้จากการเพาะขยายพันธุ์ ปลุก และแปรรูปพืชท้องถิ่น จำนวน 79 ราย รายได้รวม 1,430,500 บาท

โดยในปี พ.ศ. 2562 เป็นการศึกษาและพัฒนาชุมชนตัวอย่างด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน โดยมีหลักเกณฑ์ของการเป็นชุมชนตัวอย่าง ต้องมีองค์ประกอบ ได้แก่ (1) ชุมชนมีป่าที่เป็นแหล่งอาหารที่มีความอุดมสมบูรณ์ (Community food bank) (2) ชุมชนมีการขับเคลื่อนกิจกรรมการอนุรักษ์ พันธุ์ แหล่งอาหาร และความหลากหลายทางชีวภาพอย่างต่อเนื่อง (3) ชุมชนมีการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่นในครัวเรือนและ/หรือมีรายได้จากการเพาะปลูกพืชท้องถิ่น (4) ชุมชนมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ และ (5) ชุมชนมีการดำเนินงานเพื่อปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มความสำเร็จของชุมชนตามเกณฑ์การพัฒนาชุมชนตัวอย่างออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มดีมาก (ชุมชนที่สามารถขับเคลื่อนกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นได้ด้วยตนเอง มีรายได้จากกิจกรรมการอนุรักษ์พันธุ์ พันธุ์ และเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนเรียนรู้ให้กับชุมชนอื่นๆ) กลุ่มดี (ชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ พันธุ์ พืชท้องถิ่นอย่างเป็นรูปธรรม ขยายผลสู่ครัวเรือนสมาชิก และมีการสร้างผู้รู้รุ่นใหม่จากรุ่นสู่รุ่น) และ กลุ่มปานกลาง (ชุมชนมีการรวมสมาชิกที่สนใจ ร่วมจัดทำแผนการอนุรักษ์ พันธุ์ ส่งเสริมการใช้ประโยชน์ร่วมกัน มีการถ่ายทอดความรู้สู่ชุมชน)

ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2563 จึงดำเนินงานวิจัยต่อเนื่องร่วมกับชุมชน เพื่อพัฒนาระดับชุมชนตามผลการประเมิน (ดีมาก-ดี-ปานกลาง) ให้เป็นชุมชนตัวอย่างด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ หรือ “ชุมชนตัวอย่าง Food bank” รวมทั้งการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนผ่านหลักสูตรท้องถิ่น การพัฒนาระบบฐานข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพบนพื้นที่สูง การจัดทำชุดองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นรายชนเผ่า เพื่อขยายผลการเรียนรู้สู่วงกว้าง รวมทั้งการส่งเสริมชุมชนให้มีการใช้ประโยชน์และสร้างอาชีพจากการเพาะปลูกพืชท้องถิ่น ตลอดจนการศึกษาแนวทางในการปกป้องคุ้มครอง/บริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพโดยชุมชน ซึ่งจะนำไปสู่การอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพอย่างชาญฉลาด ก่อให้เกิดความยั่งยืน สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ (CBD) ประกอบด้วย การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน และการแบ่งปันผลประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมอย่างยุติธรรมและเท่าเทียม รวมทั้งยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) ยุทธศาสตร์ที่ 5 ด้านการสร้างการเติบโตบนคุณภาพชีวิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาอย่างยั่งยืน ที่เน้นการจัดระบบการอนุรักษ์ พันธุ์ และป้องกันการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) เป้าประสงค์ที่ 15 ว่าด้วยการอนุรักษ์ระบบนิเวศภูเขา รวมถึงความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.2.1 เพื่อวิจัยและพัฒนาชุมชนตัวอย่างด้านการอนุรักษ์ ป่านพุ่ม และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของพืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง
- 1.2.2 เพื่อวิจัยและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์ ป่านพุ่ม และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ
- 1.2.3 เพื่อวิจัยและพัฒนาแนวทางการสร้างมูลค่าของพืชท้องถิ่นสำหรับเป็นรายได้เสริมให้กับชุมชน
- 1.2.4 เพื่อศึกษาแนวทางการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง

1.3 ขอบเขตการศึกษา

- 1.3.1 การวิจัยและพัฒนาชุมชนตัวอย่างด้านการอนุรักษ์ ป่านพุ่ม และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพบนพื้นที่สูง จำนวน 12 ชุมชน โดยดำเนินงานในพื้นที่โครงการหลวง 3 แห่ง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 9 แห่ง โดยพิจารณาจากชุมชนที่มีเป้าหมายในการพัฒนาระดับการดำเนินงานด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามเกณฑ์การแบ่งระดับการพัฒนาพื้นที่ (A B C)
- 1.3.2 การศึกษาและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ด้านการอนุรักษ์ ป่านพุ่ม และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพร่วมกับชุมชน
 - 1) ประมวลข้อมูลและจัดทำชุดองค์ความรู้ภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นรายชนเผ่าอย่างน้อย 3 ชนเผ่า
 - 2) พัฒนาฐานข้อมูลกลางด้านความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นบนพื้นที่สูงเบื้องต้น 1 ระบบ
 - 3) ศึกษาและพัฒนาหลักสูตรการอนุรักษ์ ป่านพุ่ม และใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นในการเรียนการสอนร่วมกับโรงเรียน 2 แห่ง
- 1.3.3 การวิจัยและพัฒนาแนวทางการสร้างมูลค่าของพืชท้องถิ่นสำหรับเป็นรายได้เสริมให้กับชุมชนโดยดำเนินงานร่วมกับชุมชน ดังนี้
 - 1) การศึกษา รวบรวม วิเคราะห์ ตำรับอาหารพื้นบ้านเพื่อสุขภาพตามภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน 3 ชนเผ่า
 - 2) การศึกษาความหลากหลายและคุณสมบัติที่โดดเด่นของพืชสื้อมธรรมชาติร่วมกับชุมชน 3 ชุมชน
 - 3) การศึกษาและพัฒนา กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูก/ผลิตเมล็ดพันธุ์พืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพด้านการผลิตและการจัดการเพื่อเสริมรายได้ 3 กลุ่ม
- 1.3.4 การศึกษาแนวทางการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง 3 แห่ง โดยดำเนินงานในพื้นที่โครงการหลวง 1 แห่ง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 2 แห่ง
- 1.3.5 การถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพสู่พื้นที่สูงอื่น จำนวน 18 ชุมชน